

ח. שמרוק

ספר "דרך תמים"

ספר מוסר בלתי ידוע בידיש מפולין מתחילת המאה המאה הי"ח

בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים נמצא ספר דרך תמים בידיש, שלא עלה בידי למצוא אזכור כלשהו על קיומו, לא ברשימות הביבליוגראפיות וגם לא בספרים הדנים בספרות יידיש.

והרי שערך של ספר אנונימי זה:

ספר דרך תמים דאש ספר איז גישטעלט אין / פרקים אויף מוסר מעשות / ומשלים גאר ה פש אונ' פ"ן. דרויש / צו לערנן גרוש אונ' קליין. מיט השי' / ערנצט זיין. אונ' ווער זיך דר נאך / ווערט האלטן דר ווערט ווכה זיין. צו / קומן אין ליכטיגן מן עדן אריין:

נדפס בעיר אחחת אדונינו פרינץ / קונשטנטינא יר"ה בן מלך ע"ה: /

בדפוס של המחוקק הר"ר אהרן בהר"ר / חיים דוד סג"ל זצ"ל. /

יהי לבי תמים בחקיקד לפ"ק

הספר הופיע בשנת תפ"ג/1723 ולפי שמו של המדפיס שעל השער נדפס בזולקווא. הטופס השמור בירושלים אינו שלם. בספר לא ניתנה פניציה, אך מסומנים בו שבעת הקונטרסים, כל אחד של 4 דפים. משמע שהיו בו 56 עמודים. בטופס שלפנינו חסרים שני דפים מקונטרס ג ושני דפים מתוך קונטרס ד, בסך הכל חסרים שמונה עמודים. לפי שעה לא עלה בידי לגלות טופס נוסף של הספר בספריות שבארץ ובח"ל. מתוך הספר עצמו ניתן לקבוע בוודאות שהוא נתחבר זמן לא רב לפני הדפסתו, על ידי יהודי תושב המחוזות הדרום-מזרחיים של פולין.

המחבר האנונימי מזכיר מספר ספרים בידיש, וביניהם כאלה שהופיעו לראשונה שנים מעטות לפני תפ"ג והם: קב הישר ושמחת הנפש. קב הישר עם תרגום לידיש, שוודאי אליו התכוון המחבר (ראה להלן), הופיע לראשונה בפראנקפורט דמיין בשנת 1705-1706 והמהדורה הבאה, רק בידיש, הופיעה כבר אחרי הופעת ס' דרך תמים². שמחת הנפש, והכוונה וודאי לחלקו הראשון, לספר המוסר,

1 ראה ח.ד. פרידברג, הדפוס העברי בפולניה, תל-אביב תש"י, עמ' 64.

2 השווה בקטלוג הגדול של מ. שטייטשניידר מס' 7429.

שער הספר "דרך תמים" [זילקווא], תפ"ג

הופיע לראשונה גם הוא בפראנקפורט דמיין בשנת 1707³. משמע שהספר שלפנינו נתחבר לאחר שנת 1707, לכל המוקדם 14 שנים לפני הופעתו בדפוס. בלשונו של הספר ניכרים יפה סימניה של יידיש מזרח-אירופית, שבתקופה שאנו עוסקים בה נבדלה כבר בצורה ניכרת מאד מן היידיש שבפי היהודים באירופה המערבית. יידיש מזרחית זאת טרם חדרה לשפת הספרות בתחילת המאה היי-ח. ס' דרך תמים הוא ללא ספק אחד הטקסטים הקדומים ביותר שניתן למצוא בו חדירות נרחבות של לשון הדיבור באירופה המזרחית, והספר וודאי עוד ישמש בלשנים בחקר הלשון. הסלאביזמים הלקסיקאליים הישירים שבספר אינם רבים, כמו למשל התיבה "חאטשי", המופיעה בעמוד האחרון של קונטרס א. יתכן שמחברו של הספר או מדפיסו נמנעו מן השימוש בסלאביזמים ישירים, כדי להפיץ את הספר גם בקרב דוברי יידיש מערבית. יחד עם זאת ניכר שהם לא הבחינו בצורות דיאלקטיות אופייניות ליידיש מזרח-אירופית במרכיב הגרמני של יידיש. בטקסט של הספר חחרת למשל פעמים רבות הצורה "אילץ" (ביידיש תיקנית של ימינו "אלץ"), וביידיש ספרותית של תחילת המאה היי-ח בדרך כלל "אלש" או "אליש", צורות המופיעות גם בס' דרך תמים). והנה מסתבר שעד הדורות האחרונים הצורה "אילע", המקבילה ל"אילץ" שבספר שלפנינו, היא סימן היכר מובהק של הדיאלקט של דוברי יידיש בסביבותיה של ברדיצ'ב ושל ברוד⁵. היות וצורה זאת המזדקרת לעיני הקורא אינה בודדת מבחינת היידיש המזרח-אירופית שהתפרצה לספר שלפנינו, אין ליחס את סימניה של הלשון לסדר או למגיה של הספר אלא למחברו. מתקבל לכן שלפנינו ספר שנתחבר סמוך להופעתו על ידי תושב של דרום-מזרח פולין.

ספר דרך תמים הוא ספר מוסר עממי טיפוסי, השואב את השראתו ממקורות שונים שבלשון הקודש. נוסף למובאות מן המקרא ומן התלמוד מסתמך מחברו פעמים אחדות

- 3 ראה שם מס' 4929 וכן שמחת הנפש, אידישע לידער מיט נאָטן פון אלחנן קירכהן ... מיט אַ קולטור-היסטאָרישן אַריינפיר פון דר. יעקב שאַצקי, ניו יאָרק 1926, עמ' 27. אחרי המהדורה של 1707 הופיעו עוד מהדורות של הספר: זולצבאך 1717, אמשטרדם 1723 וכנראה גם פראג בין השנים 1720—1730. מן ההזכרה הסתמית של ספר שמחת הנפש בתוך דרך תמים, המובאת בשלמותה להלן, אין כמוכח להסיק דבר על המהדורה שאליה התכוון מחברנו.
- 4 ראה על כך: ה. שמרוק, ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה, תל-אביב 1978, עמ' 79—82, 175—197.
- 5 השווה מ. וויינרייך, שטאַפלען, בערלין 1923, עמ' 33 וכן את הערותיו לכך של א. לאַנדאו בתוך יידישע פילאָלאָגיע, 1(1924), עמ' 57. גם הממצאים שנאספו במפעל האטלס של הלשון והתרבות של יהדות אשכנז, אוניברסיטת קולומביה, ניו-יורק, מאשרים את הריכוז המשמעותי ביותר של צורת "אילץ" הדומות לה במחוזותיה המזרחיים של פולין שצויינו לעיל. וזאת אע"פ שפה ושם מופיעים ציונים לצורה זאת ביידיש המרכזית. אין כל עדות לצורה זאת ביידיש המערבית. הנני מודה ליידי פרום מ. הרצוג, העומד בראש המפעל, על המפה של תפוצות הצורות הלשוניות הללו, שהוכנה במיוחד למעני עפ"י העדויות השמורות במפעל האטלס.
- 6 של אהרן שמואל בן משה משולם מקרעמניץ, שהופיע בהענא בשנת שע"א.

גם על ספר הזוהר וכמו כן הוא מזכיר את ספר המוסר העברי נשמת אדם⁶. הוא היה מצוי בספרות המוסר ביידש וראה על כך להלן.

ללא כל הקדמות פותח מחברנו מעבר לשער בדיוניו בפרק הנושא את הכותרת 'דער פרק בשייד פֿון דער נשמה וויא זיא אין גוף אריין קומט'. וכפי שנאמר בשער, מחולק הספר כולו לפרקים, כאשר בכותרתו של הפרק מוסבר תוכנו. והרי התוכן של שמונת הפרקים של הספר, כפי שהוגדרו על ידי המחבר בכותרות שבחלקים שהגיעו לידינו:

דר פרק בשייד ווארום השיי שיקט דיא נשמה אויף דעם עולם אונ' לאזט זיא ניט בלייבן וואו זיא איז:

דר פרק בשייד ווען שון אייגר קיין למדן איז אוו קאן ער פֿארט זוכֿה זיין צו קומן וואו דיא גרוש תלמידי חכמים הין קומן אין גן עדן:

דר פרק בשייד וויא מן זאל גין אין שול זיין תפלה טון בכונה:

דער פרק בשייד וויא איטלֿר איז מחוייב זיין חבֿר אוו ליב צו האבן אז זיך זעלברט אונ' וואש אים זעלברט ניט ליב איז. דאש זאל ער זיין חבֿר ניט טאן. אונ' וועזן זיין חבֿר האט אים וואש ניט רעכֿט? ניטאן זאל ער זיך ניט גוקס זיין אן אים אונ' זאל אים דן זיין לכף זכות. אונ' זאל מיטיבֿ זיין מיט לייט צדקה צו געבן אונ' צו טאן גמילות חסדים: דר פרק בשייד דו מן זאל ניט רידן לשח הרע אונ' אך קיין שקרים אונ' ניבול פה ניט זאל רידן:

דר פרק בשייד וויא דר מענש זאל זיך ניט בגאווה האלטן אונ' זאל ניט קיין רוגו האבן אונ' זאל ניט מחלוקת האבן מיט לייט. אונ' זאל ניט רידן מיט לייט גוטי ריד ווען דאש הערץ איז ניט דער בייא:

דער פרק בשייד וויא דר מענש זאל תשובֿה טאן אויף זייני עבירות. דען אפילו אויף דיא קלענשטי עבירה מוז מן אוך תשובֿה טאן אונ' תשובֿה העלפט אויף אלי עבירות. אונ' דר בעל תשובֿה איז בעשר אז איין צדיק:

דער פרק בשייד דיא מעלות פֿון דיא צדיקים אויף דעם עולם אונ' אויף יענם עולם. אונ' צו תחיית המתים אונ' דען עונש פֿון דיא רשעים אויף יענם עולם:

ראשי פרקים אלה משקפים יפה מאד את תוכנו ואת מגמתו של הספר. כנהוג באותה התקופה, נוסף לשער שנוסח בחרזיה גם סיומו של הספר הוא מחורז: 'אונ' ווער זיך אין גאטש גיבאט טוט רעכֿט פֿירן. אן דעם זעלביגן קאן קיין מלאכי חבלה אונ' קיין משחית ניט אן רירן. אונ' ניט געך אין גן עדן אריין אונ' מן עפנט אים אלי טירן. וויא אין פסוק שטיט (פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים): בעזרת אדון עולמים; נשלם ספר דרך תמים".

7 במקור: רעכש.

8 השלמה של מקום פגום במקור.

בהתאם לדברים שבשער הספר ולפי המסורת של ספרות המוסר בלשון הקודש וביידיש, שילב מחברו בדיוניו סיפורים ומשלים הבאים להדגים את טיעונו. סיפורת זאת מהווה חלק נכבד מאד של הטקסט, ומעניקה להרצאה הענינית קלילות רבה. בנספח מובאים שני סיפורים מתוך הספר, שכוונתם להדגים גם את לשונו ואת סגנונו. מחברו של הספר השתמש גם בפתגמים רווחים ואחד מהם אף זכה מצדו לבקורת סארקאסטית: 'וויא דאש שפריך ווארט בעויה אין אונורי דורות גבן אונ' גולן זאל מן גור ערליך צו זיין' (בעמ' הראשון של קונטרס ו). המשלים, הסיפורים והפתגמים, וכמו כן הפניות ישירות אל הקורא בנוסח 'דרום אהובי רבותי', יש בהם אולי משום עדות שמחברנו האנונימי היה מגיד או מוכיח שרגיל היה להשמיע את דבריו בפני קהל.

לא מעטים הם הדברים בס' דרך תמים המתיחסים להווי היהודי האקטואלי בראשית המאה הי"ח בפולין והדברים ראויים לבדיקה מיוחדת.

הפרק השלישי של הספר, הפתגה ישירות ובמפורש למי שאינו תלמיד חכם, ראוי לתשומת לב מיוחדת, משום המודעות וההערכה המובעת בו לספרות המוסר ביידיש הפותחת בפני כל אדם בישראל, גם מי שאינו יודע לשון הקודש, אפשרויות לימוד נרחבות. ואלה דבריו של מחברנו בענין זה:

גון ווייל מיר האבן זוכה גיוועזן אין אונורי דורות דו אוו פיל ספרים זייגן גידרוקט גיווארין אויף טייטש ממש דער גרעשטר עם הארץ קאן דיא תורה לערנן דהיינו ספר לב טוב אודר דש ספר קב הישר ספר שמחת הנפש אונ' אנדרי מעכטיגי טייטש ספרים וואש אום מיגלך איז אילך צו מעלדן אליו איז איטלכר מענש מחוייב צו לערנן די תורה נאך זיין פֿר שטאנד נאך קאן מן ניט לערנן אין לשון קודש ספרים זאל מן לערנן אין טייטשי ספרים... (בעמוד השני של קונטרס ב)

ובעמוד הבא של הספר שוב חזר מחברנו לאותו הענין:

אונ' ווען היינט איז אוו פיל טייטשי ספרים דו מן קאן אילך רעכט ווישן אלי דינים ווי אין לב טוב שטיט אונ' אין ספר שמחת נפש אונ' פיל אנדרי ספרים ווי אוך אין דעם ספר דאש ערשטי חלק איז גישטעלט ווארן דעם קיצור פון דעם (שולחן ערוך אורח חיים) אונ' אוך פֿון (יורה דעה) האט אפילו דר גמיינר מענש כלל קיין תירוץ ניט פֿר השי"ת צו זאגן [ווען] ער ועלט חלילה איין עבירה טון...

תוך הפניות ישירות של קוראיו לספרות המוסר הענפה ביידיש, הוסיף עליה מחברנו את ספר דרך תמים, חיבור נוסף שמתפקידו היה לשמש אותה מטרה. אך בעוד שהספרים האחרים ביידיש שימשו על מהדורותיהן הרבות קוראים רבים במשך הדורות, ספר דרך תמים עקבותיו נעלמו.

שני סיפורים מתוך ס' דרך תמים

מעשה איין מאל איז געוועזן איין יהודי איז איין גרושר חשוב גיוועזן ביא דעם תוגר אין קונסטאנטנאפיל דער תוגר האט אלי זייני עצות מיט דעם יהודי גיהאלטן און דער תוגר האט אים ערליכר גיהאלטן אלז אלי זייני הערן אונ' דער יהודי האט גיהאט צו שאפן איבר אלי דיא אוצרות פון דעם תוגר. אזו האבן זיך אלי דיא שרים ודוכסים מקנא גיוועזן אן דעם יהודי אונ' העטן אים גערן איין בלכול צו גיווארפן דז דער תוגר זאל אים לאזן ממית זיין אבר דש האט איליך ניט גיהאלפן דר תוגר האט אים גאר ליב גיהאט אונ' האט ניט גיוואלט הערן דאש מסירות פון דיא שרים דען ער איז בטוח גיוועזן אן דעם יהודי דז ער איז אים גאר גיטרייא. אמאל האבן דיא שרים דורך אנדר איין עצה גיהאלטן אונ' זיינן גונאגן צו דעם תוגר אונ' האבן גישפראכן אדונינו המלך מיר וועלן דיר בווייזן דז דר יהודי איז דיר ניט גיטרייא אונ ער ניט מיט דיר אום מיט אייטל ליגן דא פרוב פרעג אים וויא פיל געלט ער פֿר מאג דא ווערשטו הערן דז דר יהודי ווערט דיר ליגן זאגן אונ' ווערט פֿר דיר זאגן קיים דאש צעהן טייל וואש ער פֿר מאג. אזו איז עש אונך גיוועזן דער תוגר האט גילאזט רופן דעם יהודי אונ' האט אים גיפראגט וויא פיל געלט ער פֿר מאג אזו האט ער אים משיב גיוועזן ער פֿר מאג פֿופציג טויזנד גילדן. אונ' וויא דער תוגר האט דאש גיהערט דענקט ער זיך דיא שרים האבן אמל גיזאגט דז דער יהודי איז מיר ניט גיטרייא אונ' ער ניט מיט מיר אום מיט שקר דען דער תוגר האט גיוואשט דז דער יהודי פֿר מאג צעהן מאל אזו פֿיל דז ער האט גיזאגט אונ' האט דעם יהודי זיער פֿייגט ביקומן אונ' העט אים גערן גילאזט ממית זיין גור ער האט זיך גישעמט פֿר דיא שרים אז ער האט ביז אלהער דעם יהודי פֿיל ערליכר גיהאלטן אלז דיא שרים אזו האט זיך דער תוגר מיישב גיוועזן ער וויל דעם יהודי לאזן ממית זיין בשתיקה דז קינגר זאל ניט ווישן. אלזו האט דר תוגר גילאזט דעם יהודי אהיים גין אונ' צו מורגן האט ער אים גילאזט רופן אונ' האט גיזאגט צו דעם יהודי גיא צו דעם קאליך מיינשטר אונ' גיב אב דעם בריב דז ער זאל מיר ציגל שיקן וואש איך דארף אונ' דר בריב איז צו גיחתמנת גיוועזן אונ' אין דעם בריב איז גישטאגן דז דר מיינשטר זאל דעם זעלביגן מענש וואש אים ווערט אב נעבן דעם בריב אין קאליך אויבן ווארפן גין דער יהודי האט אב גינומן דעם בריב פֿון דעם תוגר אונ' האט גיוואלט גין צו דעם קאליך מיינשטר אלזו האט זיך גיטראפֿי! [! אונטר וועגן האט איין ארמר מאן גיוואלט לאזן מל זיין זיין קינד אונ' האט ניט גיקאנט קיין מוהל בקומין אונ' וויא ער האט דעם יהודי דר זעהן אלזו האט ער אים גיבעטין דז ער זאל זיין קינד מל זיין דען דער יהודי איז איין מוהל גיוועזן. אונ' דער יהודי האט ניט גיקאנט דיא מצוה אב זאגן דען ער איז איין איש חשוב גיוועזן אונ' האט תמיד מהדר במצות גיוועזן אונ' האט גיבעטן איין גרושן שר דז ער זאל דר ווייל דאש שליחות פֿר ריכטן פֿון דעם תוגר אלזו איז דער שר גינגן מיט

דעם בריב צו דעם קאליך מיינשטר. אונ' וויא דר מיינשטר האט דעם בריב גייליגט אלזו האט ער דעם שר אין קאליך אַבִּיך אריין גיווארפֿן. אונ' דער יהודי איז בשלום גיקומן צו דעם תוגר. אונ' וויא דער תוגר האט אים דער זעהן האט ער זיך שטארק פֿר וואונדרט אונ' פֿרעגט אים האשטו מיין בריבֿ אב גיגעבן דעם קאליך מיינשטר. אלזו האט אים דער יהודי משיבֿ גיוועזן אדוני המלך עש האט זיך מיר גיטראפֿן אונטר וועגן איין מצוה צו טאן אלזו האב איך אב גשיקט דעם בריבֿ דורך דעם אונ' דעם שר. אלזו האט זיך דער תוגר שטארק פֿר וואונדרט אויף דעם גרושן נס וואש דעם יהודי איז גישעהן. אונ' שפּריכט צו דעם יהודי איך זעה דו דוא בישט איין פֿרומר אונ' איין גוטר יהודי אונ' גאט איז בייא דיר אונ' ער האט דיך איצונד מציל גיוועזן פֿון דעם אום שולדן טוט דו דוא בישט ניט גיגאנגן צו דעם קאליך מיינשטר נון זאג מיר ווארום האשטו פֿר מיר אזו איין גרושן ליגן גיזאגט דו דוא פֿר מאגשט ניט מער אלזו פֿופֿציג טויזנט גילדן איך וויש דוך וואול דו דוא פֿר מאגשט מער אלזו צעהן מאל אזו פּיל. האט אים דער יהודי משיבֿ גיוועזן אדוני המלך דאש איז וואר דו איך האב צעהן מאל אזו פּיל געלט נור דאש איז ניט מיין דען איך וויש ניט אוב עש ווערט בלייבן בייא מיר אונ ווען עש ווערט יוא בלייבן בייא מיר ווען דיא צייט ווערט קומן פֿון דעם טוט מזו איך פֿון אלים גוטן אוועק גן אונ' וויל אילך הינטר מיר לאזן אונ ווערט איין אנדרן מענש איך דיא הנט קומן אבר דיא פֿופֿציג טויזנד גילדן דיא זיינן איביג מיין אויף דער וועלט אונ' אויף יענר וועלט דען איך האב יוא אוועק גיגעבן ארמלייט אין צדקה דאש קאן איך קיין מאל ניט אן ווערן אונ' אויף יענם עולם האב איך עש צו געיסן. אונ' וויא דער תוגר דאש האט גיהערט האט ער דעם יהודינאך מער ערליכֿר גימאכט אלזו צו פֿאר אונ' האט אים גאר ליב בקומן נאך מער אזו צו פֿאר אונ' די שרים וואש אים האבן פֿר מסרת האט דער תוגר גילאזט ממית זיין אונ' האט דעם יהודי גישענקט זייער האב אונ' גוט זיין זכות זאלן מיר אוך געיסן אמן: (מובא בשלושת העמודים הראשונים של קונטרס ה.)

מעשה איין מאל איז איינר גיוועזן איין עושר גדול ער האט גיהאט פּיל געלט אונ' גוט. אזו איז אים צו חלום גיקומן וויא השי"ת וויל אים זיין געלט אוועק נעמן. אונ' וויל געבן איין אנדרן וואש וואונט ווייט איבר ים. האט אים דאש פֿר דראסן דש ער זאל אום אל דש זייני קומן. אונ' איין פֿרעמדר זאל עש האבן. אזו האט ער גיומן אל זיין געלט אונ' גוט אונ' האט איין גישלאגן אין איין פֿאס. אונ' האט גיגעבן איינעם שיף מאן אונ' האט אים ביפּולין ווען דוא קומשט אין ים וואו עש אים טיפּשטן איז דא ווארף דאש פֿאס אין ים אריין. דען עש איז זאלץ וואש איז מכולה גיווארן עש טונ ניט צו ניצן. דער שיף מאן איז איין וועק גיפֿארן איבר דעם ים אונ' האט פֿר געשן דאש פֿאס צו ווארפֿן אין ים אריין. אונ' האט גיבראכט דיא סחורה וואש אויף דיא שיף איז גילעגן אריבר אונ האט אב גיליגט אין איין ווערטש הויז אונ' דאש פֿאס האט ער גיליגט אונטר דיא שטיג ער האט עש גיהאלטן פֿר שלעכט זאלץ. דער שיף מאן אונ' זייני לייט האבן דיא סחורה פֿר קפט אונ' האבן זיך אנדרי סחורות איין גיקופט אונ' האבן גיוואלט צו מורעש אוועק

פֿארין אויף דער נאכט האט דער ווערט איין סעודה גימאכט אויף דעם שיף מאן אונ' זייני לייט אונ' איז מיט זיא פֿרייליך גיוועזן. צו מורגש האבן זיא זיך גיזענגט מיט דעם ווערט אונ' האבן אים גידאנקט אונ' האבן דיא סעודה זיער גילובט זיא איז גאר גוט גיוועזן גור דש עשין איז גיוועזן אן זאלץ. דא האט ער גישפראכן מיר האבן היא צו לאנד אזו איין גיוואונהייט דו מיר עשין ניט מיט פֿיל זאלץ דר ווייל דאש לאנד האט קיין זאלץ עש איז גאר טיאר. דא גיִדאכט דער שיף מאן דאש פֿאס אונ' האט גיזאגט צו דעם ווערט אונטר דיא שטיגן ליגט איין פֿאס זאלץ נעם דיר. גון דער שיף מאן איז אוועק גיפֿארן. אונ' דער ווערט האט גינומן דאש פֿאס אונ' האט גיפֿונדן דרינגרושי עשירוה. אונ' דער חלום איז מקיים גיווארן. אוך גפֿינדן מיר זולכי זאכן גאר פֿיל דו הקבֿיה נעמט געלט אונ' גוט פֿון איינם אונ' גיבט דעם אנדרן. (מובא בעמוד השלישי והרביעי של הקונטרס השישי).